

Da vatgas, ers ed iseglia – co che l'agricultura è sa midada cun l'ir dal temp

■ **L'economia locala dals temps preistoric e roman è pauc enconuschenta. Ils chats e rechats han permiss da realisar ina charta rudimentara da las colonias e da determinar approximativamain la basa da nutriment. Il clima, la topografia e la configuraziun dal terren en il territori alpin han chaschunà (e chaschunan) ina sperta transiziun dal spazi cun culturas intensivass a zonas (pli autas, spundivas, umidas u crappusas) cun in'utilisaziun extensiva.** Ils emprims documents en scrit davart l'agricultura retic-grischuna provengan da Plinius e da Strabo e menziuneschan muvel alpin retschertgà e chaschiel delicat da la Rezia mess en vendita sin ils martgads romans.

Temp curretic

Ils sistems d'utilisaziun dal terren agricul, applitgads en il temp medieval, eran per regla concepids per l'autoprovvediment. Avant il 1800 na vegnivan ils guauds e la cultura anc betg separads: il guaud vegniva duvrà era per la pasculaziun. Graduaziuns e superposiziuns da las zonas eran la regla, betg lur separaziun. L'utilisaziun dal terren era fitg differenta d'ina regiun a l'autra. La cultivaziun dad ers (furment, avaina, ierdi, tredi, spelta) vegniva pratigada en il temp medieval tempriv fin en regiuns pli autas ed era pli impurtanta che l'allevament da muvel. Era per il temp autmedieval è documentada ina cultivaziun dad ers intensiva en zonas autas fin a ca. 1600 m (fastizs, toponims). Il sistem dals trais terrens, usità en la Svizra Bassa dapi ca. l'onn 1000, na pudeva betg vegnir applitgà en il Grischun, perquai ch'els envierns eran qua memia crivs e memia lungs. En il Grischun dal Sid vegniva cultivà il terren durant l'entir onn. La cultivaziun en roda (ers u prads), pratigada a l'ur d'areals runcads e cultivads a moda intensiva, era derasada oravant tut en il Grischun dal Nord. Il graun alpin vegniva cultivà savens sin spundas, nua che la naiv luava fitg baud la primavaira. Talas terrassas dad ers caracteristicas, sustegnidas per part da mirs, cumparan en la plipart da las valladas grischunas e sa manifesteschan anc oz en furma da stgalims da plirs meters autezza. Cultivads vegnivan quels ers cun l'arader liber e la zappa, e sin ils auts mettev'ins il graun a madirar a fin sin chischners.

A partir dal 9avel tschientaner è l'allevament da muvel daventà pli e pli impurtant. In svilup evident da quel a disfavur da l'allevament da nursas e da chauras pon ins observar pir dapi il 13avel tschientaner. Las chauras e las nursas eran las «vatgas da latg» dals paupers e dals puranchels. Las nursas furnivan charn e launa, e las pels vegnivan elavuradas a pergamina per las chanzias dals signurs e per ils scriptoris da las claustras. En pli è attestada la produziun da chaschiel-nursa oravant tut en la Tumleasta ed il Partenz. Chavals vegnivan tegnids en il temp medieval tempriv sco meds da barat e da pajament. En il temp autmedieval han els giugà ina rolla impurtanta en la cultura dals chavaliers nobels sco chavals da turnier, da sella e da battaglia. Il portg era medemamain derasà sco animal da chasa, si'impurtanza divergiava dentant d'ina regiun a l'autra; l'alpeggiavun dal portg è documentada pir en il 16avel tschientaner. La viticultura vegniva pratigada, grazia al clima pli chaud en cumparegliaziun cun oz, fin en regiuns sur 1000 m (attestada per exempel a Pleif/Vella sin 1200 m). La biera para d'avair già in'impurtanza mo sco bavronda da festa. Era fritgs, legums e leguminosas na dastgavan betg

Racolta da fain e da graun, pictura murala a Santa Maria del Castello sper Mesocco (enturn 1460).

mancar en l'economia autarca. Tuttina existivan senza dubi grondas differenzas regiunalas en la tscherna e la valitaziun dal nutriment.

L'impurtanza pli e pli gronda dals vischinadis e da las corporaziuns, ch'han midà successivamain las structures feudales en il temp medieval tardiv e remplazzà la finala ils signurs feudals, ha provocà ina reorganisaziun dals dretgs d'usufruct locals e la separaziun dals dretgs da possess regiunalas. Dals conflicts naschids da la reorganisaziun dals dretgs d'usufruct èn sortids, directamain u indirectamain, ils vischinadis e da quels las emprimas vischnancas. Ils Artitgels da Glion dal 1524 e 1526 han confermà l'emprest ereditar sco era l'aboliziun da tscherts impegn feudals ed han promovì l'aboliziun da la dieschma. Ils vegls dretgs feudals (dretgs signurils individuals) han fatg piazza ad in urden, tenor il qual ils possessurs da terren represchentavan, ensemen cun las vischnancas e lur portavuschs, las forzas directivas, e nua ch'els purs gronds han remplazzà las veglias elites feudals. En augment constant da tschentaments ha accumpagnà quest process.

Temp republican (16–18avel tschientaner)

L'economia agropastorala, che combinava la cultivaziun dad ers e l'allevament da muvel, è passada en il temp medieval tardiv en Rezia – sco en l'entir territori alpin – gradualmain a l'allevament da muvel. Ella aveva subi grondas perditas da forzas da lavur tras la pestilenza e numerusas faidas ed era esposta ad in pegiurament relativ dal clima. Il passadi da l'economia agropastorala a l'allevament da muvel n'è betg s'effectuà uschè spert ed uschè radicalmain en Rezia sco en auters lieus, cun quai che l'allevament da muvel gross (vatgas) e manidel (oravant tut nursas) predominava en las regiuns colonisadas e cultivadas da Gualsers, entant ch'els Rumantschs, domiciliads en las zonas pli bassas, cuntinuavan a pratigar in'economia da subsistenza basada era sin la produziun agrara. L'allevament da muvel gross ha remplazzà en il 14avel tschientaner quel da muvel manidel en cumbinaziun cun la cultivaziun dad ers. Tranter il 1300 ed il 1500 ha la proporziun tranter l'allevament da muvel manidel e gross (4:1) midà en il contrari (1:4). Cun l'introduziun da l'emprest ereditar e la dissoluziun successiva dal domini feudal en il temp medieval tardiv è creschì l'interess individual a racoltas en regiuns pli autas, daventadas pussaivlas grazia a megliers isegls agriculs (arader, fautsch), a novas tecnicas da lavur sco

era a l'organisaziun da la lavur sezza, premissas che n'èn betg sa midadas fundamentalmain durant il temp modern tempriv. Entant ch'en il Grischun dal Nord, oravant tut en Surselva ed en il Partenz, regnava la cultivaziun alternanta (cultivaziun en roda da prads u ers), predominava en la part meridionala dal Chantun la cultivaziun permanenta (cultivaziun constanta dad ers u prads). Ina furma da cultivaziun maschadada para dad esser stada derasada en il Grischun Central. En il Partenz, en Surselva ed en autras valladas grischunas vegniva deponì il fain en clavads sparpagliads en ils auts. Quest manaschi decentralisà pretendeva lungs transports dal fain en las vals: las aclas ed ils mises vegnivan pavlads ora en roda durant l'atun e l'enviern. En il Grischun Central ed oravant tut en l'Engiadina vegniva transportà il fain cun chars e tragliuns en il vitg. La grondezza media dals manaschi purils è sa stabilisada a radund 5 ha. Il possessur d'inal bain agricul appartegnava a la classa mesauna. La derasaziun da l'allevament da muvel ha pretendì pastgs e pastgiras d'alp pli extendids. Ina da tschintg vischnancas enconuscheva la latgaria da famiglia, oravant tut ils abitadis autsituads u sparpagliads e tals cun alps cuntanschiblas facilmain. En autras vischnancas predominava l'organisaziun corporativa. L'attribuziun limitada da las vatgadas preservava las alps da la surpasculaziun. Sin las alps da l'Engiadina vegniva produci dapi ils onns 1520 chaschiel grass, ils auters purs preferivan la produziun da chaschiel magher ch'includeva era la produziun da paintg. Quest model è restà caracteristic fin lunsch viaden il 20avel tschientaner. La pasculaziun cumina era la normalità. Ils intellectuals en ils circuls da la Societad dals amis da l'agricultura resguardavan la pasculaziun cumina sco impediment principal per il progress economic. Quests circuls (bainstants) eran insomma ils purtaders da las innovaziuns agriculas: il schlargiament dal sortiment da verdura, meglieraziuns en la viticultura, la pumicultura e la cultivaziun dad ers.

Durant il temp republican era la proporziun tranter la cultivaziun dad ers e l'allevament da muvel sin il plaun local fitg variabla, en general dentant sorprendentamain constanta. En il center steva però l'allevament da muvel bovin. Numericamain bain represchentadas eran las nursas e las chauras. Dasperas tegnevan ins chavals, portgs, giaglinas ed avieuls.

En ils ers vegniva cultivà graun la stad e l'enviern, surtut ierdi e seghel, dasperas leguminosas, bagiaunas ed arvegla ch'eran impurtantas era per la

meglieraziun dal terren. Il tartuffel è sa derasà pli fitg pir enturn il 1770 (fomina). En las valladas talianas dal Grischun procuravan la viticultura e culturas da chastognas per ina tscherta varietad, en la Tumleasta ed en la Val dal Rain la pumicultura e la viticultura. Fritga, verdura e puma vegnivan cultivadas, tut tenor il clima e l'autezza, en ierts e curtins privats. Al mastergn privat appartegnava era la tessaria, alimentada da gronds ers da chonv e da glin da Maiavilla fin en la Tumleasta, il Scanvetg, la Foppa, il Tujetsch e l'Engiadina Bassa.

A partir dal 1800

Fin il 1920 èn stadas l'agricultura e la selvicultura ils secturs economics ils pli impurtants dal Grischun pertutgant il dumber dals occupads. In ulteriur gudogn accessori offriva en il 20avel tschientaner surtut il turissem. L'importaziun da graun bunmartgà ha diminui l'impurtanza da la cultivaziun dad ers (oravant tut da seghel ed ierdi) e reduci las surfatschas dals ers a partir dal 1850. La racolta da fain è sa concentrada en il 20avel tschientaner sin la prada grassa en areals pli bass, nua che l'engraschament pli intensiv ha remplazzà successivamain la sauziun. En consequenza da las megras cundiziuns dal martgà ha l'allevament da muvel (oravant tut quel secundar) superà dapertut la cultivaziun dad ers sunter il 1900. A partir dal 1850 èn vegnidas fundadas chaschiaras (corporativas) en las vals grischunas. Il dumber da nursas e chauras è sa diminui a moda rasanta a partir dal 1950. En ils conturns dals centers industrials (per exempel en l'aglomeraziun da Cuira) ed en las regiuns turisticas è il dumber da vatgas restà pli elevà. Las pastgiras sur il cunfin dal guaud vegnivan utilisadas a moda extensiva tras l'economia alpestra. La modernisaziun da las alps, iniziada a la fin dal 19avel tschientaner, ha promovì chaschiaras communablas, l'explotaziun centralisada e la construcziun da novs edificis e da vias charrablas. Chaschiel magher vegniva produci per l'agen diever, chaschiel grass e paintg per la vendita. L'economia da subsistenza predominava probablmain anc enturn il 1800, e la plipart da las entradas da las chasadas ruralas provengivan dal muvel vendi anc fin enturn il 1850 sin las fieras annuallas en il Tessin ed en la Lombardia, alura oravant tut sin quellas a l'intern dal chantun Grischun e da la Svizra Orientala. Anc a Pentschatta dal 19avel tschientaner era il commerzi da barat fitg derasà (per exempel graun per puma). Fluctuaziuns dals pretschs en l'allevament da muvel han provocà verita-

blas crisas en l'agricultura, per exempel en la segunda mesad dal 19avel tschientaner ed oravant tut en il temp tranter las duas guerras mundias, durant il qual blers manaschis èn s'indebitads fermamain. L'aboliziun da la pasculaziun cumina, discutada intensivamain en il 19avel tschientaner, han ils possessurs da chauras e nursas pudì impedir.

A l'exempel da l'economia da latg èn naschidas numerusas societads per la promoziun da l'agricultura da muntogna: la Societad svizra per l'economia alpestra è s'engaschada per l'economia d'alp indeblida; dal 1864 date-scha l'emprim cataster da las alps. Il 1844 è vegnida fundada l'Uniun purila grischuna, a l'exempel da la quala èn suadadas fin il 1908 uniuns en tut ils chantuns muntagnards. Il 1863 èn s'unidas las societads chantunales a l'Associaziun svizra d'agricultura. En il 20avel tschientaner èn naschidas numerusas ulteriuras organisaziuns per la promoziun dal territori da muntogna. Il 1896 ha il Grischun fundà, sco emprim chantun da muntogna, ina scola d'agricultura professiunala (Plantahof). A partir dal 1924 èn naschidas era scolas da puras.

La Constituziun chantunala dal 1880 ha postulà explicitamain la promoziun da l'agricultura, per exempel tras premiaziuns da muvel e meglieraziuns. Corporaziuns per l'allevament da muvel, la produziun, il consum e la finanziaziun da manaschis purils han cumpletà a partir da la segunda mesad dal 19avel tschientaner las organisaziuns purilas tradiziunales d'agid vivendaivel.

Dapi il 1950 perda l'agricultura cuntinuadamain impurtanza. Las entradas dals purs da muntogna sa diminueschan constantamain, uschia che adina dapli purs, oravant tut quels pli pitschens (fin a 10 ha), ston capitular. La mecanisaziun da l'agricultura è stada indispensabla, ma suletamain bains purils pli gronds e centralisads pudevan sa prestar quella mecanisaziun. La grondezza dals manaschis purils è sa stabilisada dapi il 1980 a ca. 25 ha. Dapi ils onns 1920 sustegna la Confederaziun l'agricultura cun mesiras urgentas, extendidas a partir dals onns 1950. Surtut la lescha davart l'agid d'investiziun dal 1974 è s'effectuada a moda positiva. Ils subsidis e las stentas dals purs sezs per ina raziunalisaziun da l'agricultura han dentant mo pudì retardar la crisa ed il chal da l'agricultura da muntogna, ma betg la franar. Il 1993 hai dà ina midada da paradigma en la politica agrara da la Confederaziun: auzament dals pajaments directs als purs e reduziun da la subvenziun dals products agriculs. Dapi ils onns 1990 cultiveschan blers purs grischuns (1997 passa 30 %, 2003 passa 50 %) lur bains tenor las directivas da l'Associaziun d'organisaziuns per l'agricultura biologica. Il Grischun è a la testa da quest svilup, era perquai che l'agricultura da muntogna n'è mai stada adattada per ina produziun agrara industrial. Il chantun Grischun retschaiava – sunter il chantun da Berna – las pli bleras subvenziuns per l'economia d'alp.

Adolf Collenberg

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artitgels (geografics, tematics, artitgels da familias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.